

DUNGENSE HISTORIËN

Onafhankelijk Tijdschrift voor de Geschiedenis van Den Dungen

4^e jaargang, september 2010; de bouwgeschiedenis van de Dungense kerk
Dit is nummer 12.

Redactie: L. van Minderhout, R. van Nuland en E. Verzandvoort;
redactieadres: Groot Grinsel 25, Den Dungen, telefoon 073 5942088
of leovanminderhout@hetnet.nl

Inhoud	
Het rapport van BAAC	37
Dendrochronologie: de bepaling van de ouderdom van hout	38
Korte bouwgeschiedenis en datering	44
De bouwfases	45
Bijzonderheden	47
De torens	52
De wenteltrap	55
Opmerkingen bij de bondige historische inleiding van het rapport	57
Overige notities bij het rapport van BAAC	58
Een stukje financiering	59
Woordenlijst	59

Al enige tijd heeft dit tijdschrift aandacht voor de bouwgeschiedenis van de kerk. Als enig min of meer oorspronkelijk gebouw uit de 14^e of 15^e eeuw in Den Dungen is daar opvallend weinig over bekend. Er zijn vermoedens en er is natuurlijk wat overschrijverij¹, maar het blijft gissen hoe en wanneer er gebouwd werd.

Zo is daar bijv. de sluitsteen in de zuidelijke zijbeuk met een jaartal. Staat daar 1533 of staat er wat anders op? Daarover schreven we in dit tijdschrift in januari 2009: Is de kerk van Den Dungen wel gebouwd in 1533?

We hadden nader onderzoek nodig om betere antwoorden op onze vragen te krijgen, en dat is er nu geweest. Daarover rapporteren we onze lezers in deze aflevering van *Dungense Historien*.

Het bouwhistorisch onderzoek werd gedaan door BAAC; het rapport van Geert Oldenmenger kunt u als bijlage vinden. Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de provincie,

van **Stichting Van der Linden Fonds**, Gestelseweg in Vught, en van **Stichting Nelissen-Smit Fonds**, 's-Hertogenbosch. Ook ontvingen we bijdragen van personen die anoniem wensen te blijven. Dezen zijn wij zeer dankbaar voor hun bijdragen.

Het dendrochronologisch onderzoek werd gedaan door RCE in Amersfoort; daarvoor danken wij D.J. de Vries (advisering en monsternamen) en M. Dominguez van RING (datering). Ook dit rapport is als bijlage toegevoegd.

Omdat nogal wat vaktermen gebezigd moeten worden, zowel in de rapporten als in onze artikelen, is een verklarende woordenlijst gemaakt. Deze vindt u op blz 59.

*Het verdient geen aanbeveling vroegere publikaties over de bouwgeschiedenis van de kerk kritiekloos aan te halen of over te nemen; steeds zal men erop bedacht moeten zijn of er argumenten zijn en of ze steek houden. Deze aflevering van *Dungense Historien* levert nieuwe aanwijzingen en argumenten voor een nieuwe bouwgeschiedenis van het oudste gebouw in het dorp.*

Het rapport van BAAC

Het rapport van BAAC spreekt voor zich. De vele kenmerken van het gebouw hebben geleid tot een veronderstelde volgorde van bouwfasen die gedeeltelijk overeenkomt met wat al eerder werd vermoed, maar waarin ook nieuwe elementen zitten (blz 57).

De oude kapel die in 1408 bestond is niet meer aanwezig. Er zijn geen muurwerk en houtkonstrukties uit de 15^e eeuw aangetroffen.

In de belending van een huis in de Litsestraat uit 1408 wordt de kapel genoemd. Engbert Henriks van der Boijdonc verkocht 2/3 deel van een huis en hof op Griensvenne (B346) aan zijn broer Willem Henriks van der Boijdonc, die daarmee het gehele huis bezat; het erf was gelegen tussen Willem van der Boijdonc (B351) en de kapel.²

In latere akten m.b.t. dit huis staat steeds de kerkhof aan de ene kant en B351 aan de andere kant.

In een eerdere akte uit 1401 belendt het huis met de ene zijde aan de straat, met de andere zijde aan Willem Henriks van der Boijdonc (B351), met aan het ene einde de straat en aan het andere einde Marie Lamberts (Grinsel 1).³

De oudste beschikbare akten gaan over een cijns die uit dit huis werd betaald over de periode 1383-1437, maar waarin de kapel evenmin wordt genoemd.⁴

Twee veronderstellingen laten zich afleiden: in 1401 bestond de kapel nog niet, maar er moet rekening mee worden gehouden dat de klerk van de schepenen in Den Bosch in de schepenbrief en akte gebruik maakte van oudere brieven met oude belendingen (dit geldt overigens ook voor de akte uit 1408), en ten tweede dat de kapel staat op grond van de erfgenamen van Henrik van der Boijdonc.

Toch zouden twee resten van de oude kapel nog terug te vinden zijn.

1. De fundamenteën zouden nog opgespoord kunnen worden; het rapport geeft aan waar deze te verwachten zijn (blz 57). Wij doen de aanbeveling daarnaar een archeologisch onderzoek in te stellen.
2. Hout van de oude kapel zou hergebruikt kunnen zijn bij de bouw van het koor en schip in de 16^e eeuw. Een voor de hand liggende kandidaat is de secundaire geverfde balk tegen de scheidingmuur tussen koor en schip, onder de onderslagbalk van het strijkspant, met de inkepingen voor het opsluiten van balusters: het zou een deel van een balustrade van bijv. een zangkoor in de oude kapel kunnen zijn geweest. Deze harde balk is bemonsterd ten behoeve van dendrochronologische analyse, maar is daarvoor ongeschikt bevonden (zie mikrofoto op blz 43).

De hergebruikte balk tegen de westmuur van het koor; foto Wies van Leeuwen.

Ook hergebruikt hout, zoals de kap van de zuidelijke en de noordelijke zijbeuk, zou van de oude kapel afkomstig kunnen zijn. Dit hout is naar verwachting einde 14^e eeuw gekapt en is waarschijnlijk

inlands. Wij bevelen een nader dendro-onderzoek aan naar dit hergebruikte hout (in het rapport op blz 57).

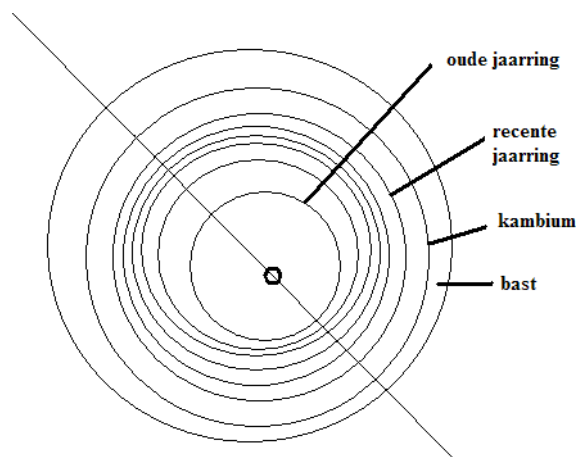
Hetzelfde geldt voor het hout in de ribben van het gewelf (blz 34).

Bij de dekbalk in het schip waarin het "touwgat" voorkomt (zie Bijzonderheden 4), zijn de gewelfribben versterkt met hout.

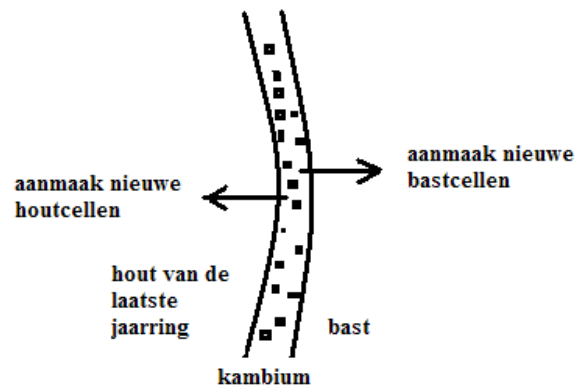
Dendrochronologie: bepaling van de ouderdom van hout

Dendrochronologie is een methode van ouderdomsbepaling van hout aan de hand van de variatie in de dikte van de jaarringen. Een boom groeit in onze streken met koude winters en warme zomers elk jaar een jaarring erbij. Deze ligt buiten de ring van het vorige jaar. De jongste jaarring ligt dus aan de buitenkant van het hout, onder de bast.

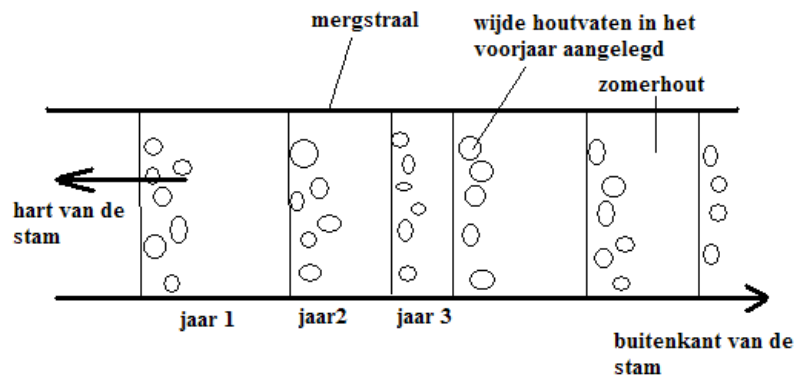

Op de dwarse doorsnede van een boomstam zijn de jaarringen zichtbaar. De stam kan naar een zijde bredere ringen maken. Het weefsel dat de diktegroei tot stand brengt is het kambium.

Het kambium is het weefsel tussen hout en bast dat naar binnen toe door delingen nieuwe cellen van het hout, en naar buiten toe cellen van de bast produceert.

Elke ring van dit eikenhout is begonnen met wijde houtvaten, aangelegd in het vroege voorjaar als de boom water omhoog transporteert en de bladeren doet ontluiken. Later in het seizoen wordt de jaarring afgesloten met andere soorten cellen. Op deze wijze kan het voorjaarshout en het zomerhout worden onderscheiden.

Een houtmonster waarvan de ouderdom wordt bepaald moet in radiale richting worden genomen, dat wil zeggen volgens de straal van de cirkel die de dwarse doorsnede van de stam vormt. Ofwel van de wankant naar het hart.

Bij het boren wordt een holle boor gebruikt die een potlood-dik monster uit een balk vrijmaakt.

Op het eikenhouten korbeel van het 5^e spant boven het schip van de kerk is de ring geslagen waardoor geboord zal worden.

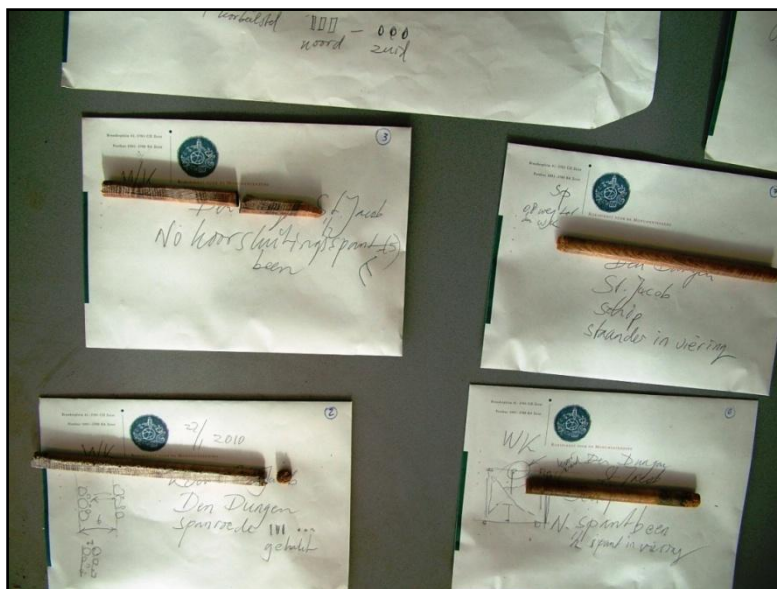

Door de ring wordt een monster geboord vanaf de wankant (intakte buitenkant) naar het hart van de boom.

Dirk de Vries van RCE neemt het monster op 22 jan 2010.

Het is van belang om het spint niet te verliezen (links onder). Dit zijn de laatste jaarringen die de boom gemaakt heeft en die nog niet voorzien zijn van bederfwerende en kleurende stoffen. Het spint breekt soms af omdat het hout zacht of vermolmd is.

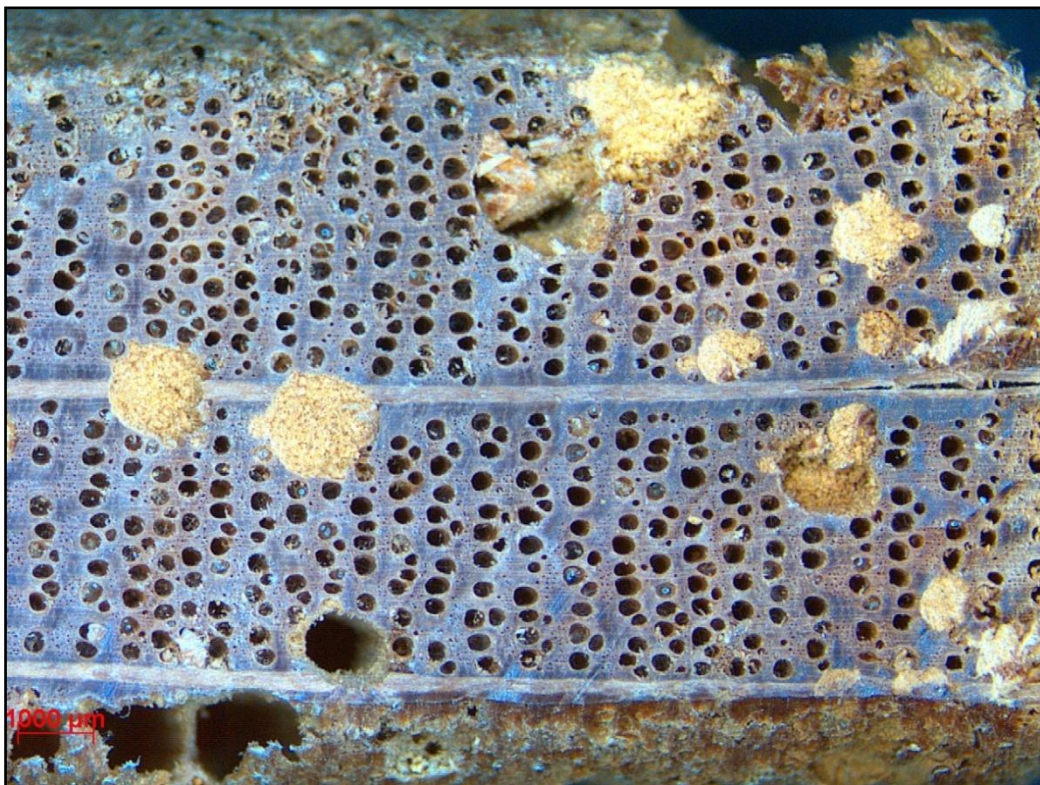
Nadat een zijde van het cilindrische monster vlak is gemaakt en met krijt bestreken worden de jaarringen opvallend zichtbaar.

Het bovenste monster is vlak gesneden en van krijt voorzien; het onderste is nog onbehandeld. Het spint zit links.

Onder de mikroscoop zijn de jaarringen goed te herkennen. Elke ring begint aan de zijde van de ring van het voorgaande jaar met de wijde houtvaten van het voorjaar en wordt aan de buitenkant afgesloten met zomerhout dat uit vezels (dikwandige cellen) en parenchym (dunwandige cellen) bestaat.

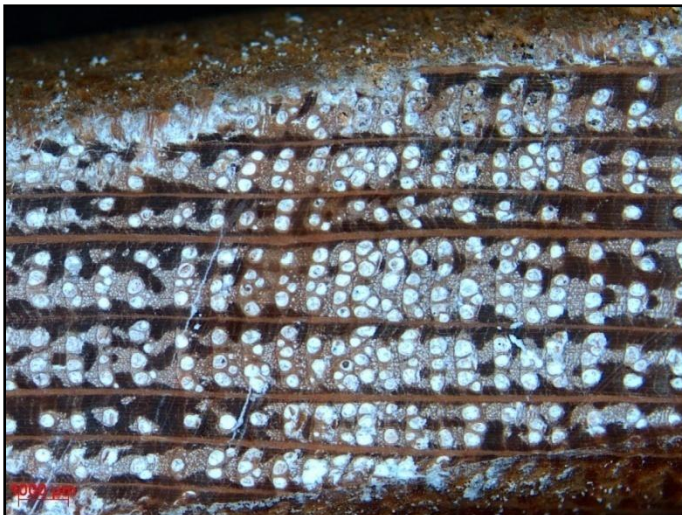
Het hart van deze boom bevindt zich links (buiten de foto), de buitenkant met de bast zit rechts (ook buiten de foto). Op dit gedeelte zijn ongeveer 26 jaarringen te tellen. De grote met houtstof (meutel) opgevulde holtes zijn gangen van houtworm.

Er lopen 3 mergstralen door het beeld, van links naar rechts

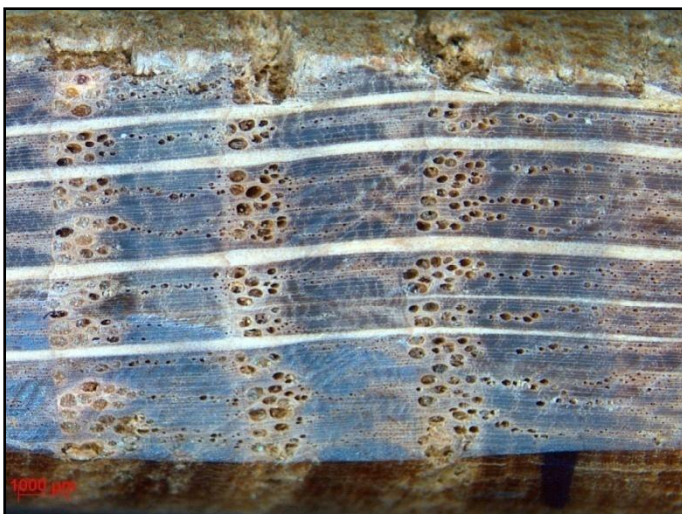
Elke jaarring heeft een zekere dikte die afhankelijk is van de groei-omstandigheden: temperatuur, regenval, bodemsoort en de andere abiotische factoren. De variatie in de dikte die het gevolg is van jaarlijkse weerinvloeden (het klimaat) kan gebruikt worden voor de datering. Het monster moet daarvoor vergeleken worden met een referentie, d.w.z. met de jaarringen van hout waarvan de ouderdom bekend is, liefst uit dezelfde streek.

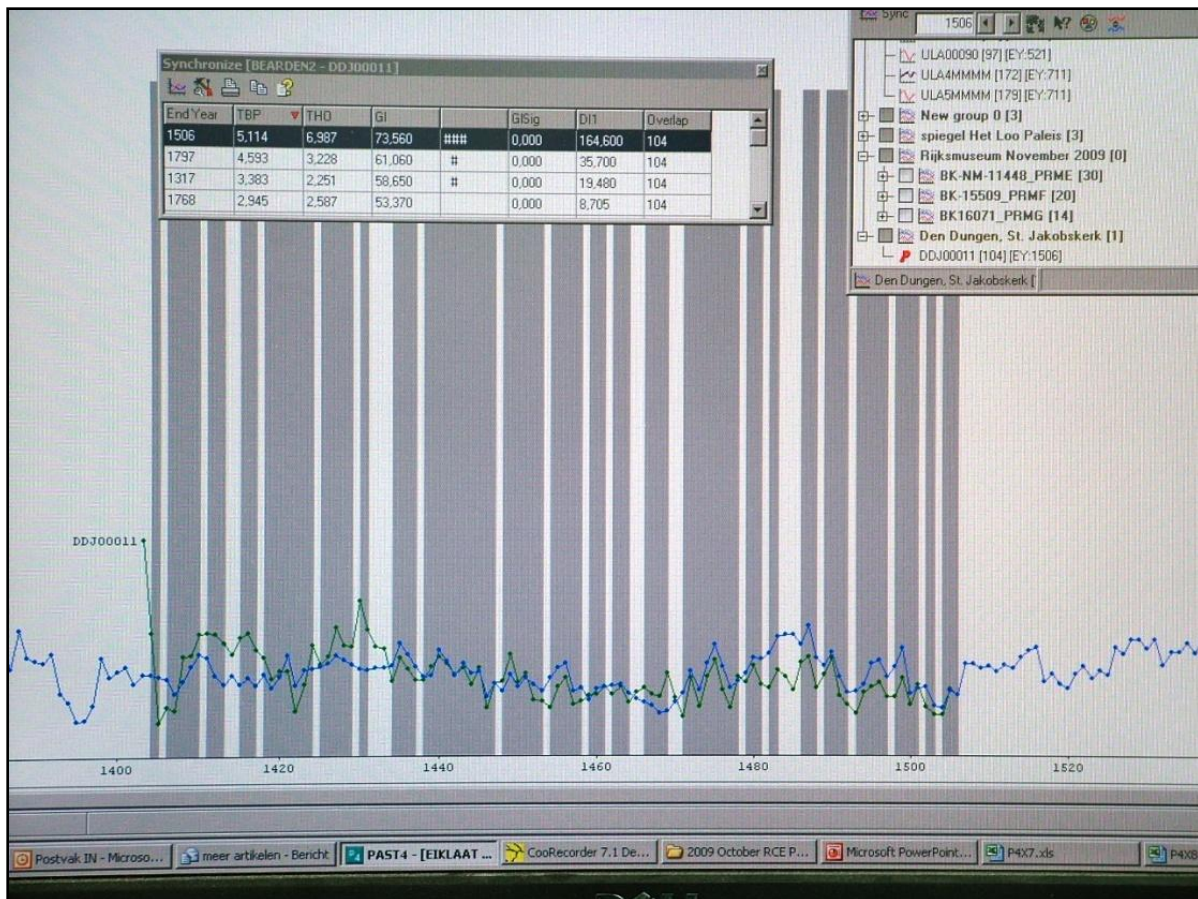
Marta Dominguez van RING meet het eerste monster. De redactie ziet toe dat alles goed gaat.

Dit monster is van krijt voorzien: de houtvaten vallen nog meer op. Op deze foto zijn wel 8 mergstralen zichtbaar en 22 jaarringen van elk ongeveer 1/2 mm. Het hele monster heeft er meer dan 100. Zulk fijn hout is geschikt om te dateren.

Dit hout komt uit een hergebruikte balk boven het koor. Het is heel hard eikenhout met zeer wijde ringen van ongeveer 4 mm dik. Het gehele monster bevat niet meer dan 26 ringen, wat te weinig is voor een betrouwbare datering

Na meting van de dikte van de jaarringen (groene lijn) wordt vergeleken met een referentie (blauwe lijn). Horizontaal in de grafiek staat het jaar, vertikaal de dikte van de jaarring. Als de richting in de variatie (dikker of dunner dan de vorige ring) overeenkomt met de referentie, wordt een grijze strook over het beeld gezet (parallele variatie in de ringbreedtes; % PV), in dit geval bij iets meer dan 70% van de jaarringen. Daarmee kan dit houtmonster gedateerd worden op het jaar 1508, dat is het jaar waarin de buitenste jaarring werd gevormd, ofwel het jaar waarin de boom werd geveld.

Wij danken Marta Dominguez voor de mikroskoopfoto's van enkele houtmonsters, het computerbeeld van de datering, en voor haar toelichting bij de dendrochronologische werkwijze.

Korte bouwgeschiedenis en datering

In eerdere beschrijvingen van het kerkgebouw is er steeds vanuit gegaan dat de oude kapel die in 1408 voor het eerst genoemd werd nog bestaat als het koor. Er werd geen rekening mee gehouden dat de oude kapel werd afgebroken toen de nieuwe kerk in de 16^e eeuw werd opgetrokken. In dat beeld komt nu verandering.

Het koor

Er zijn drie bronnen voor de datering van de bouw van het koor.

De eerste is een schriftelijke: J. van Heurn schreef, in zijn exemplaar van het boek van Van Oudenhoven over de geschiedenis van Den Bosch, dat in de kerk boven de deur van het koor het jaartal 1516 stond.⁵

De tweede bron is de datering van het hout van de kapkonstructie. Van de drie monsters die daarvan genomen werden is de datering:

1508±1; 1502±6 en 1508.

Dat wil zeggen dat de eikenbomen voor de kapconstructie geveld werden in 1508, en daarna vervoerd werden naar de timmermanswerkplaats of bouwplaats.

Het bouwhistorische onderzoek van BAAC levert de derde datering. Het gebruikte type telmerken en de vorm van de constructie (blz 40 e.v.) wijzen op een bouw tussen 1500 en 1550.

Het schip

Het hout van de kap boven het schip van de kerk is met 5 monsters gedateerd.

Van 4 daarvan is het resultaat:

1527; 1525±2; 1531±8 en 1525±4.

Dit hout is dus afkomstig van bomen die in 1527 werden geveld.

Het 5^e monster dateert opvallend anders, nl. precies als het hout van de koorkap. Blijkbaar was er van die partij hout uit 1508 nog een balk (of meer) over, die 20 jaar later gebruikt kon worden bij de constructie van de kap van het schip.

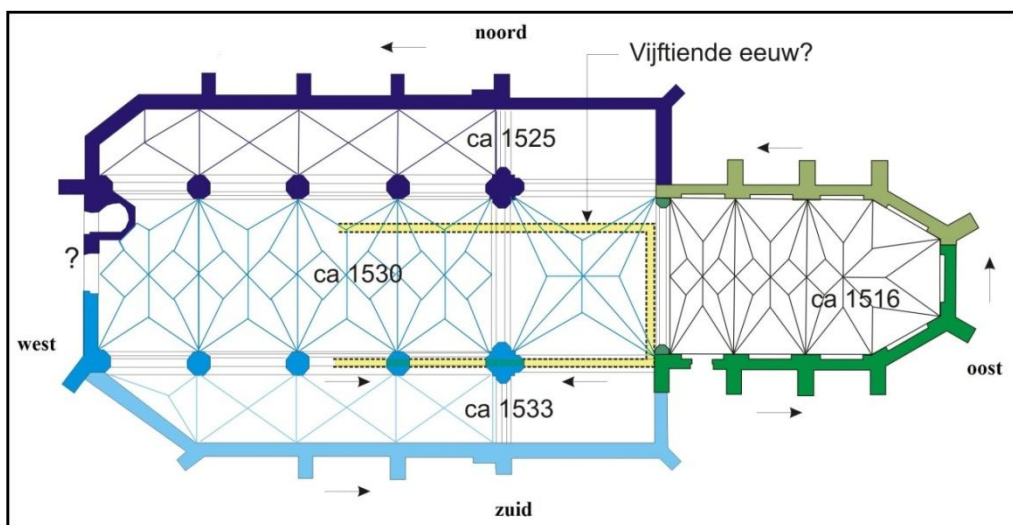
De zijbeuken

De sluitsteen met het jaartal in de zuidelijke zijbeuk geeft als datum voor het slaan van het kruisgewelf daarin - waarmee waarschijnlijk de bouw van koor en schip werd afgerond- het jaar 1533.

Tijdslijn	
1400	1700
1408 vermelding eerste kapel	ca. 1530 sloop van de eerste kapel
1454 koop van de klok	
	1508 hout voor het koor
	1516 slaan van het gewelf in het koor
	1527 hout voor het schip
	1533 slaan van het gewelf in de zuidelijke zijbeuk

De bouwfases

De meest informatieve tekening in het rapport van BAAC waarin de bouwfases kunnen worden afgelezen staat op blz 59. In geel staat de vermoedelijke plaats van de oude kapel ingetekend. De plaats daarvan wordt beargumenteerd met het gegeven dat er geen bovengrondse sporen van 15^e eeuw hout- en metselwerk van de oude kapel meer aanwezig zijn, en op de tweede plaats

de excentrische positie van het dichtgezette toegangsluik in de westgevel van het koor (blz 57). Dit zou volgens het rapport van BAAC de toegang kunnen zijn geweest vanuit de bovengewelfruimte van de oude kapel naar die van het koor; de opening werd dichtgezet toen de oude kapel gesloopt was en het schip werd opgetrokken.

De bouw van het koor in de periode 1508-1516 wordt in groen getekend en wel in 2 fasen, volgens BAAC vermoedelijk voor en na een winter. Dat zou de winter van 1513 kunnen zijn geweest. De afronding met het slaan van het gewelf vond plaats in 1516.

In de Meierij was het in die tijd allesbehalve rustig. De strijd tussen de Brabanders en Geldersen woedde in alle hevigheid. In 1512 werden Rosmalen en Hintham verbrand, Osch, Heeswijk en Dinther, Schijndel en Geldrop. De Geldersen namen Megen, Osch en Berchem in, enz. In 1513 werd een bestand voor 4 jaar gesloten.⁶ Het is niet uitgesloten dat de bouwstop door de oorlog werd teweeg gebracht en dat de hervatting van het werk plaats vond in 1513.

Ten tijde van de oorlog met de Geldersen werd in Den Dungen de schutterij St. Joris opgericht. De leden waren voorzien van harnas, boog en uniform. Opvallend is het samenvallen van de jaartallen.⁷ De gilde had in de kerk dan ook een altaar.⁸

Het schip van het kerkgebouw werd ca. 1530 opgetrokken. Het rapport beschrijft gedetailleerd hoe de volgorde van de delen zou kunnen zijn geweest. (blz 58). De eerste fase (zwart) kon gebouwd worden zonder de noodzaak van sloop van de oude kapel.

De oude kapel moest wel gesloopt worden toen de zuidelijke arcade en de zuidelijke zijbeuk aan de beurt waren (blauw).

Een bijzonderheid is de koude naad in de zuidelijke muur van het schip boven de gewelven (blz 40), die aangeeft dat er een verandering van werkrichting zou kunnen zijn geweest (de pijltjes in de tekening) toen door zetting van de fundamenteën en de muren de aansluiting naar het koor minder passend was geworden. Zie Bijzonderheden, nr 1.

De Annalen van Mollius vermelden dat de Maasdijken in 1530 doorbraken en dat het water in de stad bijzonder hoog stond⁹. Men kan zich voorstellen hoe de bouw van de zuidelijke arcade van het schip getroffen werd door dat hoge water en hoe de half-afgewerkte bouw enigszins verzakte; bij de hervatting van het werk was een verandering van werkrichting nodig om de aansluiting goed te kunnen maken.

De inspecteurs van het gebouw in het begin van de 19^e eeuw zagen de uitbocht van deze zuidelijke muur vermoedelijk aan voor een teken van verzakking en lieten ankers leggen om verder uitzakken te voorkomen, maar dit was onnodig omdat de zetting al 300 jaar eerder gebeurd was.

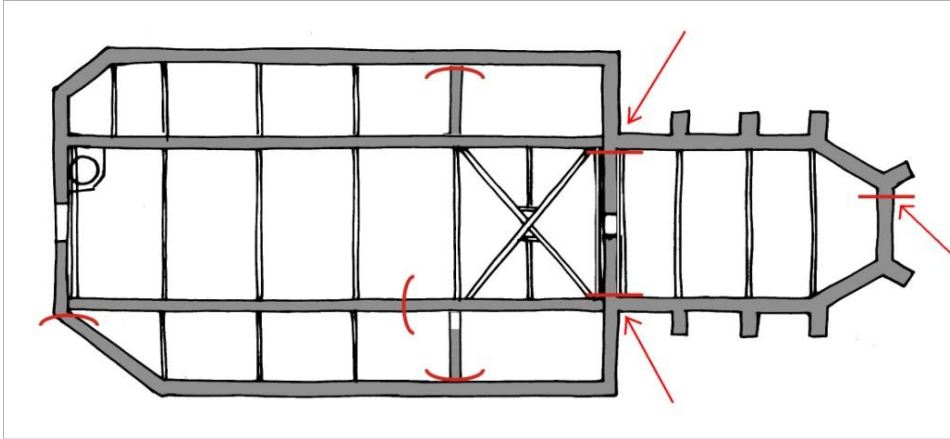

Een van de vroeg-19^e eeuwse trekstangen over de gewelven van het schip.

Bijzonderheden

Tijdens het onderzoek zijn verschillende bijzondere punten opgevallen, waarvan wij er hier enkele bespreken en van een afbeelding voorzien.

1.

Afb. 23a uit het rapport van BAAC. De koude naden zijn met een gebogen rode lijn aangegeven; de staande tanden met een rechte lijn en voor de duidelijkheid ook nog met een pijl.

De koude naad waarop een niet onbelangrijke konklusie gebaseerd werd in het rapport van BAAC werd daarin niet afgebeeld. We doen dat alsnog met de volgende foto.

In het midden van de afbeelding, van boven naar beneden, loopt de koude naad in de 4^e travee van de zuidelijke arcade.

Het rechter spaarveld van de 4^e travee, zichtbaar onder het dak van de zuidelijke zijbeuk, is niet in verband gemetseld met het deel van de dikke muur links daarvan.

BAAC konkludeert daaruit dat ter plaatse van die naad een verandering van werkriching is opgetreden; wij vermoeden dat dit gebeurd is na de overstroming en verzakking van 1530.

2

In de westgevel van het koor zitten naast de dichtgezette opening en de huidige doorgang naar het schip nog 2 nissen, juist onder de dekbalk van het onderste strijkspant. In het rapport van BAAC wordt hier geen aandacht aan geschonken omdat de functie ervan onbekend is.

Men zou kunnen denken aan gaten waarin hulpbalken gestoken waren.

Links en rechts van de ladder zitten in de westgevel van het koor uitsparingen van onbekende functie. Bovenaan de ladder de huidige doorgang van koor naar schip; achter de ladder de dichtgezette doorgang van koor naar oude kapel.

In de dichtgezette doorgang tekent zich het kozijn af, maar dat is niet meer aanwezig.

3

De onderslagbalk van het derde spant van het koor heeft aan de bovenzijde aan de noordkant 4 komvormige uithollingen, waarvan de functie eveneens onbekend is. Deze balk is niet

dendrochronologisch gedateerd en zou hergebruikt kunnen zijn, waarbij men kan denken dat de herkomst de oude kapel is geweest.

De 4 komvormige uithollingen (pijlen) op de onderslagbalk van het derde spant in het koor.

4

Aan de oostkant van de onderslagbalk II boven de gewelven van het schip werd een gat geboord van ca. 3 cm doorsnede. Verondersteld kan worden dat hiermee het hout voor de bouw van de kerk bijeen werd gebonden, met touwen of kettingen, tijdens het transport. Omdat vermoedelijk het hout afkomstig is uit België of het zuiden van Nederland valt te denken aan transport in de vorm van vloten over de Maas.

De opening in onderslagbalk II van het schip. Geheel onder een rib in de gewelven.

5

In de oorspronkelijke westgevel van het schip is een luik aangebracht, waarvan BAAC zegt dat het een volstrekt onduidelijke functie heeft. Voordat in 1899 de grote toren gebouwd werd, kwam het buiten uit (blz 19 afb 10; tekst blz 18).

Het luik in de voormalige voorgevel, foto Wies van Leeuwen.

De eerste keer dat in de kerkrekeningen sprake is van dit luik is in 1778. Toen werd het oude dat versleten was, vervangen als *een nieuw venster in de gevel van de kerk* door Laurens Maurikx, timmerman, die ruim 10 gulden in rekening bracht voor planken, grendels, nagels en gehengen.¹⁰ Ook in 1788 werd daar een nieuw venster gemaakt, nu door Hendrik Spierings, en wel voor 2 gulden.¹¹

De functie ervan lijkt ons duidelijk. Hierdoor kon bouw materiaal omhoog getakeld worden, want de doorgang via de wenteltrap was daar immers te smal voor.

6

De vernieuwing van de voet van het dak van het koor, die gesignaleerd was in het rapport van BAAC bij afb. 41 en op blz 40, was o.a. gebeurd in 1789 volgens tekening van Cornelis Lakenberg, die daar 5 stuivers mee had verdiend.¹²

7

Het rapport spreekt over een fragment van een segmentboog in de zuidelijke lichtbeuk (blz 14). Delen van bogen zijn echter zowel aan de zuid- als de noordkant te zien.

De noordelijke kant.

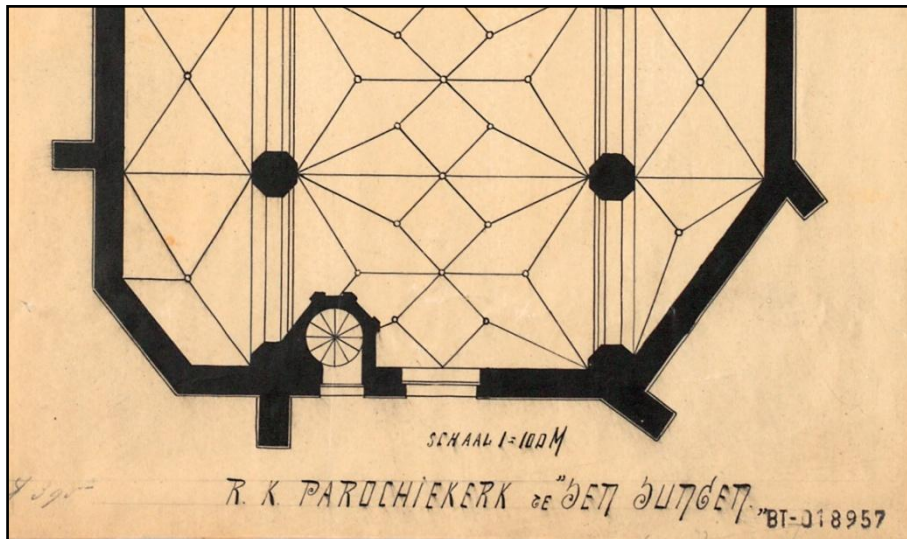
De zuidelijke kant..

8

Vlak voor de bouw van de grote toren (1899) bestonden er 3 toegangen tot de kerk (zie bijlage E-2 van het rapport van BAAC):

1. Een ingang in de westgevel. Hier zijn geen sporen van.
2. Een toegang tot het koor. Eveneens geheel verwijderd.
3. Een toegang tot de wenteltrap, die aan de binnenzijde zichtbaar is als dichtgezette opening..

De toegang in de derde travee van de zuidelijke zijbeuk en eenzelfde in de noordelijke waren toen al dichtgezet; dit zal misschien gebeurd zijn in het begin van de 19^e eeuw.

Deel van de plattegrond, getekend in 1898 door Franssen, voor de bouw van de grote westtoren. De ramen zijn niet ingetekend. Er is een deurtje aan de voet van de wenteltrap, voor het werkvolk, en een grotere deur voor het kerkvolk.

9

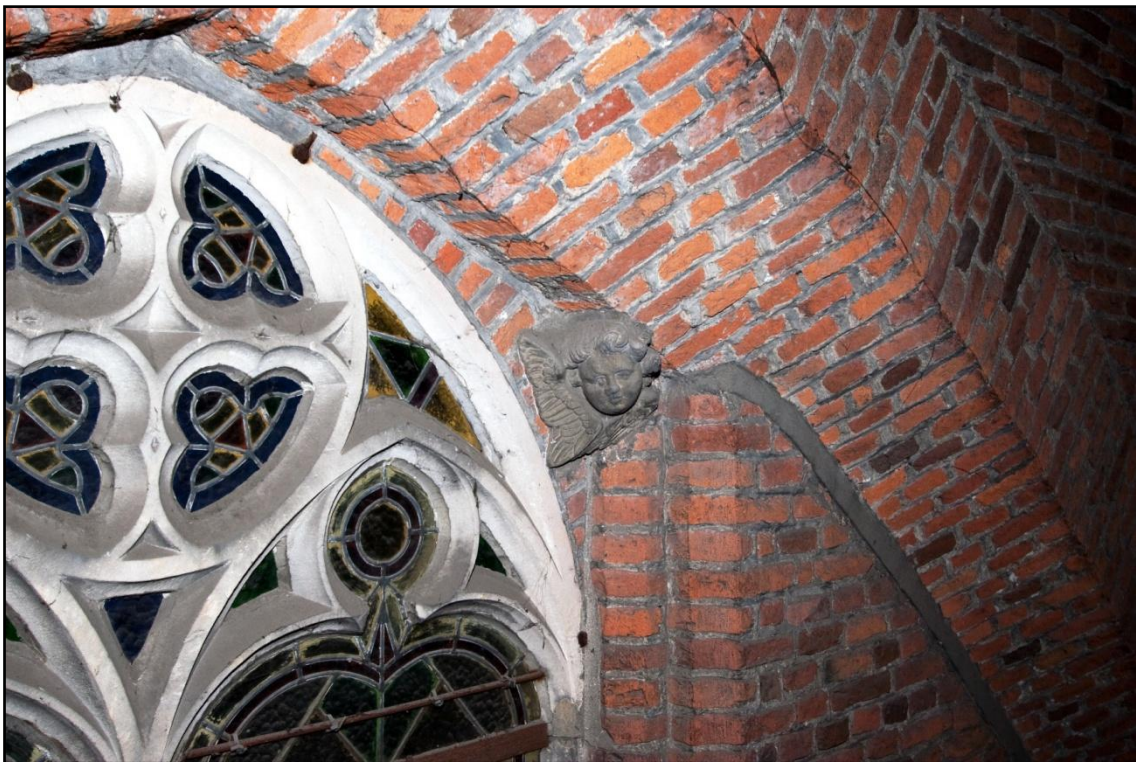
Ter plaatse van het huidige transept waren tot aan 1926 *houten verwulfsels* en geen stenen gewelven in de zijbeuken. Dit i.v.m. de voorgenomen uitbreiding tot een kruiskerk.

Op deze foto is de bepleistering zichtbaar die aangebracht was op de grote zuidelijke kolom van de viering en die zichtbaar was, tot 1926, onder het houten gewelf van de 5^e travee van de zuidelijke zijbeuk. De bovenzijde van de pleister markeert de plaats van het houten gewelf. Rechtsboven de aanzet van de grote boog met de engeltjes.

De andere zijde van de grote boog met de engeltjes toont eveneens de bepleistering van de muren onder het houten gewelf van de zijbeuk. In de haken hing de nokbalk van het dak van de zijbeuk, dat hier ter plaatse van het transept is verwijderd. De gewelven dateren uit 1926.

De grote boog met de engeltjes, nu boven de gewelven en onder het dak van het zuidelijke transept.

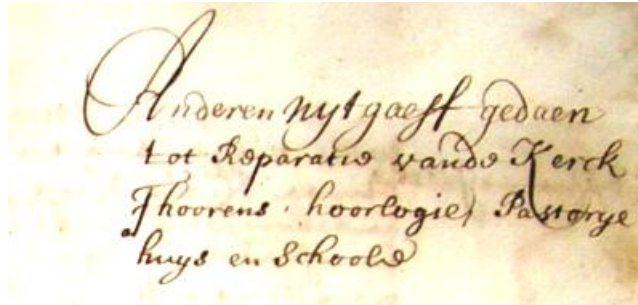
De torens

Oorspronkelijk stonden er twee torens op het dak van de kerk. De vieringtoren of de hoge of lange toren op het dak van het middenschip, en de kleine of korte toren op de westgevel. In de grote toren hing de gemeenteklok en in de kleine toren de tiendklok. Het onderhoud van

torens en klokken kwam ten laste van de gemeente. In de dorpsrekeningen, die vanaf 1700 bewaard gebleven zijn, komen regelmatig betalingen voor die daarop betrekking hebben.

Beide torens hebben sporen achter gelaten in de kapconstructie (in het rapport van BAAC blz 52 resp. blz 19 en 48.)

Van de torens zelf is geen enkele materiële rest aanwezig. Daarom schrijft het rapport weinig over de torens. Wel vinden we in de rekeningen van kerk en gemeente een en ander; echter niets uit de tijd van de bouw ervan, maar uit de tijd toen ze al versleten waren.

GADD, inv. nr. 10, dorpsrekening 1700

Enige voorbeelden van betalingen voor het onderhoud van de torens:

Het kruis op *den hoogen tooren* was versleten; het moest worden *versmeet*. De 26 april 1701 betaald aan Dirk van Herpen, mr. leiendekker, voor het naar beneden halen van het kruis op *den hoogen tooren*, en het weer terug zetten.

14 augustus 1701 betaald aan Frans Jansen Smits, voor het repareren van het kruis, ook betaald voor het dekken van beide torens, 600 Leien en 500 *Stopnagel*, totaal 20:7:0. En in april 1701 betaald aan de vrouw van Nicolaas Smits, loodgieter, voor lood gebruikt aan de toren, 2:18:8.¹³

8 September 1704 betaald aan Dirk van Herpen, mr. *Schalie Decker*, voor reparaties van de torens, werkloon, leien en *nagels*, 13:13:0.¹⁴

15 augustus 1710 betaald aan Dirk van Herpen, Mr. leiendekker, voor 8 dagen werkloon aan de torens en het repareren van de wijzer van de klok, 10 gulden.

17 september 1710 betaald aan Adam Schouw voor de planken voor het maken van de nieuwe wijzer, 3:10:0.¹⁵

In 1738 betaald aan Willem van den Heuvel, leiendekker, voor het dekken van een nieuw vak en reparaties aan de toren en het vernieuwen van lood, 9:5:0.¹⁶

1739

De haan op het spits van *den Langen Thooren* was door *Outheijdt* versleten en eraf gewaaid. De burgemeesters besloten om een nieuwe haan te laten maken.

Betaald aan Jacobus van Deursen voor het maken van een koperen haan 18:0:0 en een knop waarop hij draait en het maken van een tekening, totaal 22:0:0.¹⁷

In 1745 betaald aan Louis van Wijk, *schaliedekker*, voor reparaties aan de grote en kleine toren, 18:2:0; idem betaald aan Jan Otten, mr. Timmerman, 17:12:0.¹⁸

In 1751 betaald aan Jan Otten, mr. timmerman, voor reparaties aan de grote toren, 95:0:0.¹⁹

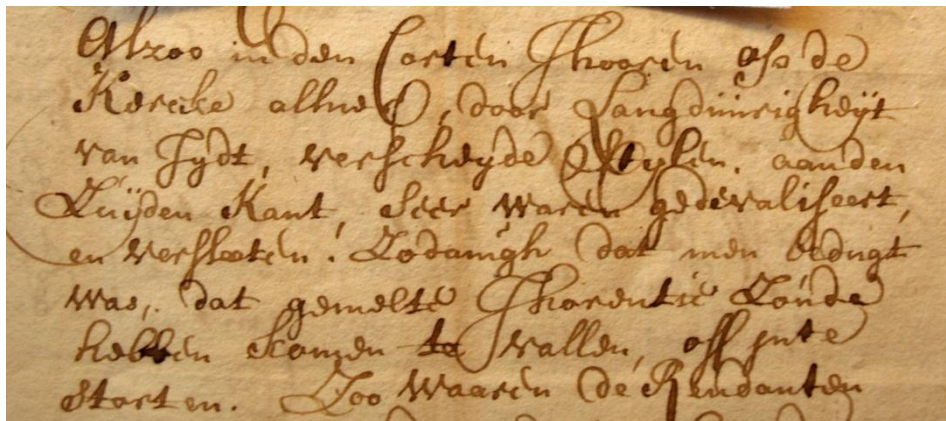
Aan de afbraak van de kleine toren, die uiteindelijk in 1773 plaats vond, ging een landurige fase van advisering en onderzoek vooraf.

Op 22 mei 1715 brandde het huis van Hendrik Willems Venrooij af (Boschpad nr. 4-6-8). Het vuur sloeg over naar de *houte stelling* van de toren op de westgevel, maar werd *door Godes hulpe gelest*. De stelling moest worden vernieuwd en Antonius Janssen van Griensven, meestersmid, maakte een

*ijzere stelling van 6 staande steijlen met een raam onder en boven om de groote klock in den korten Thooren op te laten rusten.*²⁰

Mommers vermeldt ten onrechte dat tijdens de Hervormde periode de westtoren in 1722 gesloopt werd, en hij geeft geen bron aan.²¹ De dorpsrekening van 1722 rept met geen woord over de sloop van een toren.

De toestand van de kleine toren was in 1738 zo slecht dat een nader onderzoek door een ervaren timmerman noodzakelijk werd geacht.

*Alzoo in den Corten Thooren op de Kercke alhier door Langduurigheid van Tijd verscheide Stijlen aan den Zijden Kant seer waren gedevaliseert en versleeten, Zodanigh dat men bedugt was dat gemelte Thorentie zoude hebben komen te vallen off jn te storten, ...*²²

Daar kwam een bestek, een reparatie en betaling van de onkosten uit voort.

Latere reparaties van de beide torens in 1751 kostten 95 gulden en zouden worden betaald door de gemeente, zoals vanouds. De rentmeester van de Leen- en Tolkamer echter had daar bezwaar tegen omdat die toren op het schip van de kerk stond en was van mening dat de kerkmeesters in plaats van de borgemeesters voor die onkosten zouden moeten opdraaien.

Het einde van de daaropvolgende procedure was dat de Raad van State uitsprak dat de borgemeesters zouden betalen. Dat is op zich niet zo interessant, want het is slechts een bevestiging van de bestaande gang van zaken, maar er valt in de uitspraak van alles te lezen over de toestand van torens en klokken. De tiendklok was uit de kleine toren gevallen en was gebarsten en kon door zwakte van die toren niet terug worden gehangen. De toren kon beter worden afgebroken en de klok mocht worden vergoten. De grote toren was ook *defectueus* en niet groot genoeg voor de beide klokken, nl. de gemeenteklok en de tiendklok. De grote toren zou aangepast en gerepareerd moeten worden.²³

In 1771 werd weer een onderzoek gedaan, nu door Willem Huberts en Willem van der Horst, beiden timmermansbaas, waaruit de beslissing voortkwam de kleine toren af te breken en de grote te vernieuwen.²⁴

De vergadering van geërfden en naburen van Den Dungen besloot om de bouwvallige kleine toren op de westgevel af te breken en de grote toren op het schip geschikt te maken om er twee klokken in te hangen.²⁵ Het duurde echter nog tot 1773 alvorens de werkzaamheden uitgevoerd werden.²⁶ Peter van Wijck uit St. Oedenrode brak de kleine toren af en herstelde de grote, voor meer dan 1400 gulden.

Wat het herstellen van de vieringtoren in de 18^e eeuw betreft, er zijn geen schriftelijke aanwijzingen voor het geheel opnieuw optrekken ervan. De bouwhistorische gegevens in het rapport van BAAC (blz 52) kunnen evengoed betrekking hebben op de restauratie en versterking (toen na het slopen van het voorgeveltorentje in deze vieringtoren 2 klokken kwamen te hangen) als op het geheel opnieuw optrekken. De staander onder de vieringtoren is in ieder geval in 1773 gebleven; hij dateert uit dezelfde periode als de rest van het schip.

Het gebouw zag er toen uit als op de tekening van Verhees uit 1787 en dat bleef zo tot 1899.

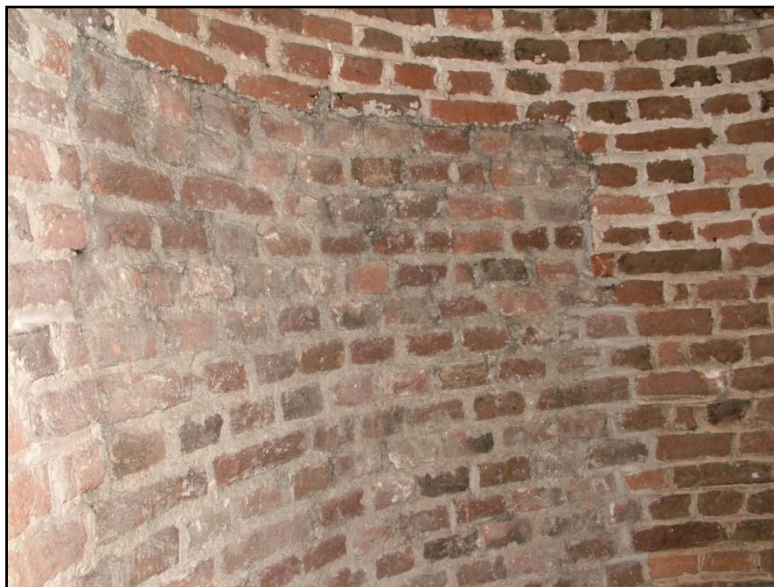
Bij de restauratie van de toren op de viering in 1773 werd een nieuw onderkomen voor het "horloge" getimmerd. Een deel daarvan bestaat nog, terwijl horloge en toren verdwenen zijn, en het heeft nog zijn datering met witte verf.

In 1773 werd het huisje voor het uurwerk in de vieringtoren gebouwd.

De wenteltrap

Een prachtig stuk metselwerk is aanwezig in de wenteltrap. Deze kon worden gebruikt om van buiten naar boven de gewelven te gaan, zowel van de noordelijke zijbeuk als van schip plus koor. Ook de koster gebruikte hem voor zijn regelmatige gang naar het opwinden van het uurwerk. Hij werd in 1899 buiten gebruik gesteld toen de deur wegens het bouwen van de toren werd dichtgezet.

De dichtgezette deur naar buiten, in de westgevel, onder in de wenteltrap.

Opmerkingen bij de bondige historische inleiding van het rapport van BAAC

Den Dungen hoorde in de veertiende eeuw onder de parochie van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. De oudste vermelding van een kapel in Den Dungen is te vinden in een register van de hertog van Brabant te Brussel, daterend van omstreeks 1380. (blz 9)

Er is een vermelding in een register van de hertog van Brabant van een kapel in Den Dungen, waarvan de datering slechts bij benadering is. Nauwkeuriger is het jaar 1408 als vermelding van de kapel naast een huis in de Litsestraat.²⁷

Oude rekeningen maken duidelijk dat er aan het einde van het eerste kwart van de vijftiende eeuw fondsen werden vergaard ten behoeve van de (bouw van een) kapel. In een akte van 4 september 1457 wordt melding gemaakt van de oprichting van een altaar ter ere van de maagd Maria in de kapel van Den Dungen. (blz 9)

In 1451-1452 hebben vermogende Dungenaren geld bijeen gebracht om op het O.L.Vrouwe-altaar in de kapel wekelijks 5 missen te laten lezen.²⁸

In dezelfde periode als de stichting van het Maria-altaar hebben er bouwactiviteiten plaats gevonden. In augustus 1452 kochten de kapelmeesters 50.000 gebakken stenen; het is niet bekend wat daarmee werd gebouwd. In 1454 werd er een klok gekocht, niet door de kapelmeesters maar door de ingezetenen.²⁹

Men mag aannemen dat de kapel een toren(tje) had.

Hoe de kerk er in 1782 (NB: het is 1787) uitzag, is op te maken uit een plattegrond en een aanzicht, getekend door Hendrik Verhees. Het gebouw heeft op de tekening van Verhees een vijf traveeën diep, driebeukig schip met vieringtoren en een éénbeukig koor met driesijdige sluiting. Zowel het schip als het koor heeft een toegang in de zuidgevel. (blz 9 - 10)

Op de plattegrond is te zien dat ook in de noordgevel een toegang was. In 2003 kwam bij de restauratie van de kruisweg een stukje muur van die toegang te voorschijn. De kenmerken van deze toegang wijzen er inderdaad op dat deze niet oorspronkelijk is (rapport BAAC, blz 14 en 17).

Foto uit Chr. Van Beurden, videofilm restauratie kruisweg 2003.

Op het aanzicht is te zien dat op het schip aan de zuidzijde een dakkapel stomd. Wanneer dit dakvenster is verdwenen is onbekend. In 1799-1800 stond het er nog: in dat jaar werden er diverse

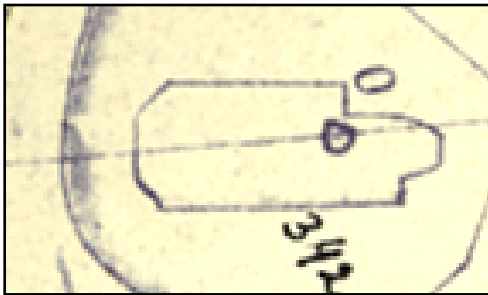
reparaties uitgevoerd, o.a. aan het dakvenster. De aannemer zou *aan de Zuid zijde van het dak moeten maken een dakvenster van formaat als 't oude, 't zelve van boven en wederseids moeten beschieten met duimse grene planken, met goede nieuwe leijen dekken en boven de vorst leggen naar den eisch des werks. 't Dakvenster met goede gehengen afhangen en met een grendel sluitbaar maken.*³⁰

In 1821, na verbouwing van de kerk, kon het gebouw weer in gebruik worden genomen. Tijdens de verbouwing werden in de kap trekstangen aangebracht en in de gevels nieuwe vensters. (blz 10)

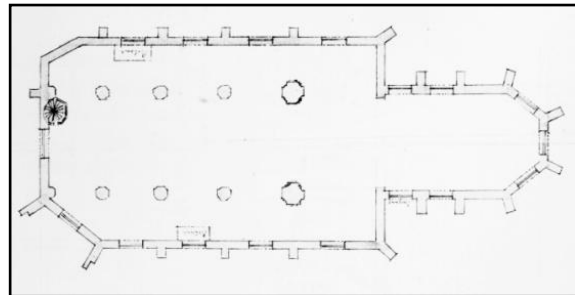
Op de schets van Hendrik Verhees uit 1787 is te zien dat enkele ramen geheel of gedeeltelijk dicht gemetseld waren en het raam in de vijfde travee een afwijkende vorm heeft. Aan de noordzijde (Verhees tekende de zuidzijde) was ook een dergelijk raam. In 1774 is in het bestek voor het onderhoud van de kerk sprake van *de groene glasraamen ten noorden en zuiden*, waarboven het houten *verwulfsel* was.³¹ In 1859 besloot het kerkbestuur om de 16 beneden- en 8 bovenramen te vervangen door nieuwe gotische ramen gemaakt van Bentheimer steen.³²

.... waarbij aan weerszijden van het spitsboogvenster nissen zijn uitgespaard. De overgang tussen het oude en het nieuwe werk tekent zich duidelijk af doordat ter plaatse met uitsluitend koppen en afgehakte stenen is gemetseld (hergebruik). Dat de huidige vensteropening niet geheel authentiek is, blijkt uit ... (blz 13; afb 5).

De nissen in de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk zijn heel recent, nl. ca. 1957, maar het niet-authentieke raam is ouder.

Uitsnede uit de kadasterkaart van 1832

Plattegrond van Hendrik Verhees uit 1787.

De uitbouw in 1832 in de hoek tussen de zuidelijke zijbeuk en het koor is de sacristie. Deze was in 1787 nog niet aanwezig, en zal waarschijnlijk in 1821 zijn opgetrokken, bij de overgang naar de RC gemeente.

In 1855 werd een congregatiekapel gebouwd, welke... (blz 10)

De aanvankelijk als congregatiekapel gebouwde sacristie werd ontworpen door Henri van Tulden.³³

Overige notities bij het rapport van BAAC

blz 29, bijschrift van afb 17d: het gaat om de noordelijke zijbeuk i.p.v. de zuidelijke.

blz 41, bijschriften bij de tekening:

linkerzijde van boven naar beneden: ok nokbalk, verankering ten oprichting, 3 m wp, ca 23 x 24, wp-1, 15x 8, 10x 10, 21,5 x 28 en 8,5 x 24,5.

rechterzijde van boven naar beneden: nokverband, schoor, deels vernieuwd, windverband, spantbeen, standzoon, dekbalk, muurstijl,, korbeel, toognagel en borst.

blz 42, bijschriften bij de tekening:

rechterzijde van boven naar beneden: spantelement, vernieuwd, hergebruik, touwsporen, vernieuwd en WP2.

blz 48: Het onderscheid tussen oost en west....., moet zijn: Het onderscheid tussen zuid en noord....

blz 52: de afbraak van een toren in 1722. Dit is onjuist, zie blz 54.

Een stukje financiering

Jan Jan Berniers was een der begunstigers bij de stichting van een altaar in de Dungense kapel in 1452.³⁴ Zijn huis op Griensvenne, destijds een boerderij en later bekend als Paterstraat nr 41, droeg hij over aan Christina Jans van Maren, maar zij verhuurde het hem zolang hij leefde.³⁵ Zij heeft haar bezit waarschijnlijk bij testament nagelaten aan de kapel, want rektor Gerard van Schoonhoven was er eigenaar van in de tweede helft van de 15^e eeuw, evenals zijn opvolger Dirk Kievit.³⁶

Dirk Kievit als rektor van het OLV-altaar verkocht dit huis met 12 lopensaten land - dat is 1,3 ha - in 1507 aan Mechtelt en Elizabet dochters van Jan Wijgengangs.

Mechtelt, die met Jan Goijaarts van den Kamp trouwde, verkocht kort daarna rektor Kievit een cijns van 8 pond jaarlijks, te betalen uit dat huis en land. Zij had blijkbaar kapitaal nodig en hij had het te leen.

Niettemin kan verondersteld worden dat de opbrengst van de verkoop van het huis en de aflossing van de cijns bijgedragen hebben aan de aanschaf van bouwmaterialen voor de bouw van het (huidige) koor tussen 1508 en 1516.³⁷

Verklarende woordenlijst

Baluster; spijl van een borstwering of balustrade, zo geheten naar de uit de houtbewerking (draaien) voortkomende ronde vaasvorm die in de renaissance eraan gegeven heeft.

Berapen; een muur bedekken met een laag mortel, een mengsel van kalk, zand en eventueel een beetje cement en deze min of meer effen schuren.

Blokkeel; horizontaal houten element aan de voet van een kaponderdeel dat de voet van een kapstijl of dakspoor kan verbinden met een standzoon of muurplaat. Kan ook de muurplaten boven een borstwering verbinden met een kromme kapstijl.

Brugstaaf; horizontale ijzeren staaf die de hoge stijlen van gotische vensters verbindt en verstevigt.

Dagkant; binnenkant van de stijlen van een kozijn.

Dekbalk(juk); gebintbalk die aan beide einden is opgelegd op de stijlen en eventueel aan een of beide einden buiten de stijl oversteekt. Ook genoemd: bint.

Fliering; horizontaal draaghout in een kapconstructie onder de daksporen in de lengterichting van het dak, ergens tussen kapvoet en nok.

Formeel; houten steunconstructie voor een te metselen boog of gewelf.

Gewelfsleuf; in de muur uitgehakte of uitgespaarde sleuf waar het gewelf in de muur gemetseld wordt.

Gording; houten ligger, aangebracht in de lengterichting van een kap, waarvan twee zijden evenwijdig zijn aan het dakvlak. Een gording is doorgaans ingelaten in een kapsant.

Haanhout; (of: hanenbalk), horizontaal verbindingselement tussen twee daksporen die tegenover elkaar staan.

Juk; gebint bestaande uit twee schuingeplaatste stijlen met een bint daaroverheen of –tussen en de verbindende korbelen.

Keperboog; boog met rechte, schuins tegen elkaar geplaatste schenkels. Wordt ook mijterboog genoemd. Veel voorkomend bij kaarsnissen.

Klezoor; gedeelte van een baksteen, gevormd door een hele steen op een kwart van de lengte dwars door te slaan. Dit kleine stukje steen werd gebruikt om aan het begin van een laag metselwerk te bewerkstelligen dat de stootvoegen, verticale voegen, van de opeenvolgende lagen niet boven elkaar komen.

Korbeel; (kromme) schoor tussen een verticaal of schuinstaand en een horizontaal onderdeel van een houtconstructie.

Korteling; kort horizontaal geplaatst onderdeel van een steiger, haaks tegen of in de muur, waarover de steigerdelen gelegd worden.

Kortelinggat; opening in muurwerk, ontstaan na verwijdering van een ingemetselde korteling, ook: steigergat.

Koude naad, koud; gezegd van een verbinding van twee bouwdelen, als de samenvoeging bot, dat wil zeggen zonder verbinding, tegen of op elkaar geplaatst wordt zonder dat de delen in elkaar grijpen.

Kruisribgewelf; gewelf op vierhoekige grondslag, waarvan de kappen steunen op elkaar kruisende ribben die in een sluitsteen in het midden bijeenkomen.

Lichtbeuk; middenschip van een basicaal gebouw, daarin bevinden zich de bovenlichten, vensters, ramen.

Onderslagbalk; balk die haaks op de richting van de balken onder een balklaag ligt, om de overspanning te verkleinen en een gedeelte van het gewicht te dragen. Draagbalk boven een muuropening die het bovenliggende muurwerk draagt.

Schaargebint, schaarspant; kagebint, bestaande uit twee schuinstaande (scharende of scherende) stijlen met een balk eroverheen.

Schouderstuk; natuurstenen vulling, die de aanloop naar de hals vormt bij een “verhoogde” halsgevel. Soms met beeldhouwwerk versierd.

Spaarboog; open boog in metselwerk om materiaal en arbeid te sparen.

Spaarveld; nis in metselwerk, voornamelijk om materiaal te sparen.

Spantbeen; stijl van een kapspant of kagebint die schuinstaand (krom of recht) de krachten naar een onderliggend constructiedeel overbrengt. Benaming voor de schuin opgaande benen van een kagebint die bij de nok samenkomen en waarop de gordingen worden aangebracht die de dakbedekking dragen.

Spatkrachten, spatten; zijdelings uitwijken van een muur, pijler, boog of gewelfribben bijvoorbeeld onder de druk van een gewelf of een kap.

Speciebaard; overtollige specie die na het metselen bij de horizontale voegen achterblijft en die men niet heeft verwijderd of uitgesmeerd over de stenen.

Spitsboog; boog gevormd door twee elkaar snijdende bogen met gelijke straal.

Spitsboogvenster; venster in een spitsboog.

Staande tand; wijze waarop metselwerk in verticale zin kan worden afgebroken met in- en uitspringende stenen, een kwart of een halve steen per sprong.

Standzoon; verticale stijl aan de voet van een spantbeen of dakspoor.

Stergewelf; veeldelig ribgewelf waarvan de ribben zo geregeld zijn dat zij stervormige figuren vormen.

Strekken(laag); laag metselwerk in baksteen, waarbij alleen strekken in het zicht zijn. De lange zijde van een baksteen.

Strijkspant; kagebint langs een gevel.

Telmerk; merk op onderdeel van een houtconstructie dat een getal aangeeft. Bij elkaar horende delen worden aldus gemarkeerd en op volgorde gehouden.

Togen; gaten voor houten nagels in een pen- en gatverbinding zo verspringend aanbrengen, dat bij het indrijven van de nagels de onderdelen tegen elkaar gedreven worden.

Toognagel; houten nagel waarmee een houtverbinding togend wordt vastgezet.

Tuitgevel; gevel waarvan de top eindigt in een smalle rechthoekige hals.

Vlechting; invoeging van stenen loodrecht op het beloop van hellende vlakken.

Waterlijst; lijst met een hellend bovenvlak waarlangs het hemelwater afvloeit, om te verhinderen dat het water langs de gevel stroomt.

Wildverband; als er in het metselwerk geen duidelijk verband, opeenvolging van de stenen te herkennen is, bijvoorbeeld omdat er gebruik is gemaakt van sloopmateriaal of gebroken stenen. Alleen de zogenaamde stootvoegen staan niet boven elkaar.

Windverband; schuin oplopend stuk hout, in de lengterichting van een kapconstructie aangebracht tussen een spantdeel en een fliering of gording. Daarmee wordt de stijfheid van de kap in die richting verzekerd en de winddruk opgenomen.

Noten

De R-nummers zijn inventarisnummers van het Bosch' protocol, Stadsarchief Den Bosch.

- ¹ Literatuurlijst achter in het rapport van BAAC; Chr. van Beurden *et al*, Gedragen door mensen, Den Dungen 2005, waarin een uitgebreide literatuurlijst.
- ² R1185, fo 258.
- ³ R1182, fo 85v.
- ⁴ o.a. R1175, fo 156v; R1177, fo 34; R1188, fo 414v.
- ⁵ Van Heurn vermeldt in zijn *Historie der stad en Meyerye van 's Hertogenbosch* (uitgave 1776) op blz XVIII van de Voorrede dat hij in het boek van Oudenhoven, *Beschrijving der Stad 's Hertogenbosch* (uitgave 1670) verbeteringen aanbracht. Omdat Van Heurn in zijn opmerkingen in het boek van Oudenhoven het ook heeft over de 2 torens van de kerk, kan zijn vermelding van het jaartal in het koor gedateerd worden als van vóór 1773. Het boek van Van Oudenhoven met de beschrijving van de kerk berust in het archief van de Capucijnen in Den Bosch.
- ⁶ J.H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch*, Utrecht, 1776, deel I, pag 424; J.A.M. Hoekx *et al.*, *Kroniek van Mollius*, Uitg. Adr. Heinen, Den Bosch, z.j., blz 213 e.v.; A.M. van Lith - Droogleever Fortuijn *et al.*, *Kroniek van Peter van Os*, Den Haag 1997, blz 318 e.v.
- ⁷ Stadsarchief Den Bosch, Collectie Ackersdijk, nr 8047; ordonnantie van St. Joris 7 jan 1513.
- ⁸ R1337, fo 91v, 7-2-1543: de eigenaar van het huis Maaskantje B751, Willem Adriaan Spierings, verkoopt de kapelmeesters een cijns ten behoeve van het St. Joris-altaar.
- ⁹ J.H. van Heurn, deel I, blz 468; J.A.M. Hoekx *et al.*, *Kroniek van Mollius*, blz 277; A.M. van Lith - Droogleever Fortuijn *et al.*, *Kroniek van Peter van Os*, Den Haag 1997.
- ¹⁰ Stadsarchief Den Bosch, OSA, inv. nr. 6295, kerkrekening 1778.
- ¹¹ GADD, inv. nr. 1759, dorpsrekening 1788, fo 13.
- ¹² GADD, inv. nr. 1759, dorpsrekening 1789-1791.
- ¹³ GADD, inv. nr. 10, dorpsrekening 1700, fo 35v.
- ¹⁴ GADD, inv. nr. 10, 8 september 1704.
- ¹⁵ GADD, inv. nr. 11, dorpsrekening 1710, fo 46v – 47.
- ¹⁶ GADD, inv. nr. 15, dorpsrekening 1738, fo 8.
- ¹⁷ GADD, inv. nr. 15, dorpsrekening 1739, fo 9.
- ¹⁸ GADD, inv. nr. 16, dorpsrekening 1745-1746, fo 9-10.
- ¹⁹ GADD, inv. nr. 17, dorpsrekening 1751, fo 9.
- ²⁰ GADD, inv. nr. 4, gemeentevergadering 7-7-1715; Idem, inv. nr. 11, rekening 1715, fo 70, 24-10-1715. Totale kosten 57:17:0.
- ²¹ *De parochie van Den Dungen en hare kerk 1569-1926*; pag. 15.
- ²² GADD, inv. nr. 15, dorpsrekening 1738, fo 8.
- ²³ BHIC, Raad van State, toegang 178, inv. nr. 378, fol. 347-348, 2 april 1756.
- ²⁴ GADD inv. nr. 5, Gemeentes Vergadering, 21-5-1771; 5-12-1771.
- ²⁵ GADD nr. 6, 21-5-1771, 5-12-1771.
- ²⁶ GADD, nr. 47, bijlagen van de dorpsrekening 1773, nr 1.
- ²⁷ L. v. Minderhout, Een kritische beschouwing van de omgeving van de kerk, in: Tijdschrift van de Heemkundevereniging “Op die Dunghen” **18** (1993), pag. 22-29.
- ²⁸ Jan Sanders, De stichting van het Maria-altaar in de kapel van Den Dungen. In: Tijdschrift van de Heemkundevereniging “Op die Dunghen” **10** (1985), pag. 24-28.
- ²⁹ De financiering van de kapel in Den Dungen in de 15^e eeuw. In: *Dungense Historiën* **3** (2009), pag. 49.
- ³⁰ GADD, nr. 1761, rekening 1799-1800.
- ³¹ GADD, nr. 5, Bestek 1774.
- ³² BHIC, Kerkarchief Den Dungen, inv. nr 4, Memoriale, 133.
- ³³ BHIC, Kerkarchief Den Dungen, inv. nr. 4, Memoriale.
- ³⁴ Jan Sanders, De stichting van het Maria-altaar in de kapel van Den Dungen, in: *Het Griensvenneke* **10** (1985), aflev. 3-4, blz 24.
- ³⁵ R1221, fo 214v, 25-9-1451.
- ³⁶ cijns 667.
- ³⁷ Zie ook Financiering van de kapel van Den Dungen in de 15^e eeuw, in *DH* **3** (2009), blz 46.